

նա վերացական կերպով չէ խօսել՝ յափըշտակուած ու կտրուած այս աշխարհից, այլ նորա խօսքի նիւթը եղել են սոսկական ամենօրեայ կեանքի երեւոյթները, բարոյական ամենակնճառ խնդիրներ պարզաբանել է նա բնութեան ամենապարզ օրինակներով՝ առակներով է խօսել, և վայրի շուշանից սկսած մինչև Երուսաղէմի հոյակապ տաճարը՝ ամէն առարկայ իբրև Աստուծոյ նախախնամող զօրութեան պատկեր ընդունելով՝ ցոյց տուել թէ ինչպէս պէտք է գործադրուի արարածական բնութեան մէջ Արարչի կամբք։ Նա մարդոց վշտին վշտակից, ուրախութեանը ուրախակից է եղել, և այս մեղաւոր աշխարհը ամենամութ գոյներով նկարագրելով հանդերձ՝ չի կամեցել որ մարդիկ ճգնաւորներ լինեն ու քաշուեն աշխարհից, այլ սովորեցրել է երանութեանց դրախտ դարձնել այն, Աստուծոյ արքայութեան ճանապարհները ճանաչելով և ըստ այնմ ընթանալով։

ՀԱՂԲԵՏ Է ՍԱՆՔԻՆ

Վ. Ա. Ն. Ք. Ե. Բ. Ը.

(967—1300).

(Շարունակութիւն) *

Գ. Լ. Ո. Ի. Թ. Գ.

Սանաճնի հոշակը եւ վայելած հեղինակութիւնը.

Այսպիսի գիտութեամբ և առաքինի վարքով ծոխացած Սանաճինը անշուշտ երկար ժամանակ անյայտութեան մէջ մնալ չէր կարող։ Այդ այնպիսի մի ժամանակ էր, երբ գիտական և բանիմաց վարդապետներին մատերի վերայ կարելի էր հաշուել և ահա արեւելքում իրար ետեից հանդէս են գալիս — Դեոսկորոս, Յակովբ և Անանիա Սանաճնեցի

գիտնական վարդապետները։ Այն ինչ Հոյոց մնացած վանքերը իրենց ժամանակին շատ ու քիչ նշանակութիւն ունենալուց և հեղինակութիւն վայելելուց յետոյ այժմ արդէն միութեան քօղով էին ծածկուել՝ Սանաճինը խաւարի մէջ իբրև մի լուսատու փայտ է երևում որ բոլորի ուշքը իրեն վերայ է դարձնում ու ամէն կողմից զալիս են այնտեղ ուսանելու և գիտութեան պաշարով ծանրաբեռնուած յետ դառնալու և գործելու իրենց անդերում։ Յովհաննէս արքան կաթողիկոսական տիպոսի վրայ բաղմելու է հրաւիրում նորա առաջնորդին Դեոսկորոս արքեպիսկոպոսին. ամենայն Հայոց սրբադէպոյն քահանայապետները անմիջապէս Սանաճնի գիտնականներին էին դիմում իրենց հրամաններով և խնդիրներով այս կամ այն գիտնական աշխատանքն յանձն առնելու կամ մի բան գրելու։ Այդպէս՝ յայտնի է որ Անանիա Սանաճնեցու Բան հակաժառութեան ընդդէմ երկաթեակաց երկը գրուած է Տէր Պետրոս Գետադարձի հրամանաւ. այդ երկի փոքրիկ յառաջարանը որ ուղղուած է յիշեալ հայրապետին, հետեւեալն է. ... Ո՛ր Տէր Հովնապետ շնորհքն առլցեալ երկնայնովք, վերառեսուչ Հայաստանայց և ամենայն աղգաց և ազանց ուղղափառաց, առ որ հրամայեցիք սուղ ինչ տրամաբանեալ ընդդէմ Քաղկեդոնի զորս իբրև ի հայելոյ յայտնի ցուցցուք և ի դրոց սրբոց, յառաքելական և ի մարգարէական մատենից և ի սրբոց հոգեւիւր վարդապետաց ... և ինչ։ Սակայն նախ քան երկիս վերջացնելը Տէր Պետրոսը վախճանուած է լինում և այդ պատճառով Անանիան իւր երկը նուիրում է նրա յաջորդ Խաչիկ կաթողիկոսին (1054—1060) հետեւեալ վերջաբանով. «Բայց արդ՝ առեալ զադքատ իմոց մտաց ընկալցիս զպտուղ, ո՛վ դերազարդ և ամենիմաստ հանձնարով առլցեալ Տէր Խաչիկ, վերադիտող Հայոց Մեծաց փոխանորդ մեծի Լուսաւորչին, թէ և ոչ դյուսեալ կատարեալն սակայն ըստ կարի մերում զյօժարութիւն լիապէս ցուցեալ, յազազս որոյ ազաչեմ ըստ աղքատասուր արոց տառապեալս պետ այրւոյն այնորիկ համարեցին զվարձաշնորհին որ ոչ ըստ արոցն այլ միայն հուրուտ յօժարութեան ընդ քաջահաւանսն գո՛

* Տես. Արարես 1901 թ. հմ. Ե. էջ 2.

վեցաւ յամենեցունց Տեառնէն: Ըստ այնմ և մեր ընկալցիս զսակաւ տուրս երկուց լուսնայիցդ: Եւ եթէ սխալանք ինչ իցեն ի բանիդ ըստ տկար և հոսանուտ բնութեանս մերոյ, ուղղեալքը սիրով հոգւոյն և կորովահանձար իմաստիւք: Եցցի սկսական և սխալանքն ծածկեցի՝ ըստ դրոյն, եթէ սէր ծածկէ՝ զբաղմութիւն յանցանաց Եւս: Ենչպէս յայտնի է, Պօղոսի չորեքտասան թղթոց մեկնութիւնն է Անանիա Սանահնեցին զրել է Գեսարարձ հայրապետի հրամանով:

Պատրոս Գեսարարձ հայրապետը նաեւ տեղ զնային՝ այդ վանքերից էր ուղեկիցներ առնում իւր հետ. այդպէս օրինակ՝ Մատթէոս Ուսհայեցու վկայութեամբ նորա հետ Կ. Պօլիս են գնում Վարդան Սանահնեցի և Մատթէոս Հաղբատցի վարդապետները:

Սանահնի միտքաններն այնպիսի հեղինակութիւն են վայելում որ մինչև անգամ ժամանակի ամենանշանաւոր զիտնականներից մէկը՝ Գրիգոր Մաղխատրոսը, իւր հետու զղեակից սկսում է զբաւոր յարարերութեան մէջ մտնել նոցա հետ, ընծայ ուղարկել նոցա և իշտ հաղորդակցութիւն պահպանել:

Այս բոլոր տեղեկութիւնները ստանում ենք Գրիգոր Մաղխատրոսի մի թղթից, Սանահնի միտքաններին զրած: Այդ թուղթը շատ կարեւոր կէտեր է բովանդակում Սանահնի միտքանների կեանքի և գործունէութեան մասին, ուստի և հարկ եմ համարում քաղածօրէն զնել այստեղ, վերջնելով Մայր Աթոռի № 222 (Գէորգեան) ձեռագրից:

«Գրիգոր Մաղխատրոսի պատասխանի սերբազան կարարցն սուրբ ուխտին Սանահնի որ զրեալ էին թուղթ օրհնութեան ի Միջագետս և մեղադրականս սակս ոչ զրելոյ թուղթ առ նոսա»։ «Զսրբազանից և զ՝ ի մարմնի անմարմնոցն և անմանիցն հանդիսակցելոցն մեկեղինարար կցորդութեամբ և յարաեական արտահանութեամբ, մշտաշարժ ի գերակատարան խաղակցութեամբ վկայից և մայրաքաղաքական բարեկարգութեամբ ի միասին բնակելոց, խառնուող բոլոր արեւելաքից և մակառութեանց պարտաւելաց և յաստատութեանն Բաղնիշոց, անընդմիջարար և անխզկեալ և անդատցեալ անդամոց, և առ նոյն ինքն Յի-

սուս գլուխն շարամանկոց և յարամանութեամբ յօղեցոց և, եթէ պարտ է ասել՝ հալց մերոց և եղբարց, քանզի ի միջէ յորովայնէ աստուածայնեոյ զիտէ, զմեզ բանս վերտին ծնանել: Ընկալաց զգիր, կամ իրրու պարտ էր արտալածելոյ և տարազիր եղելոյ եղբոր տեսանել զգիրս կամ զմանս ի նոցանէ՝ այսպէս ի վերայ իմոյ եղեալ զսա հայաբանի արտօսը և կտկան ոչ սակաւ հոսեցուցանելի արտատրեալ իրրու ի վտակաց աղբերց, ի ստորակացեալ երախանաց, որ և յերկիր ծովացեալ ծորմանն ծաւալի շիթս, յիշեալ զհայրական ծերոցոց Ժայռագոռնից խառն առ մեզ և իրար և ողորմութեամբ բարեկարգութիւն և զերբասարդաց և որք է վարժարանն երեքարական և երես ժողովական, զնոցայն զբոս ածեալ հանրէն և զբոսն և զթեղելի մուսթիւնս, զմանկնս առ մոռնութեան և աղբարայանութեամբ վերաւելեալ որ զրելթէ պետութեանց և բոլոր երկնային դատու և զօրութեանց գերակատար գտեալք և ոմանց զանազան և պէսպէս առաքինութեամբ և ձգնութեամբ օքանչիւի և զարմանալի երեւեալ..... (նկարագրում է Սանահնի միտքանների խիստ ծղնողական համբերատար, հեղ ու խոնարհ կեանքը, որի համարը ամեն կողմ տարածուել է) Իսկ զինչ արուեստ և կարգաւորութիւն մայրաքաղաքի, ուղղափառ վարդապետութիւն ի զիշերի և ի տուընջեան և այն ոչ սուտ կամ անտի պատիր և Ատտիկեցի առասպելեք, այլ աստուածեղէն արդեամբ և զօրութեամբ և քաղցրաձայնութեամբ երաժշտականաց, և նուագումն սաղմոսելոյ և ընթերցումն հարցն վարուց և հովատակել զդեղեցիկ հախուսկութիւնս և զմեկամբք ելանել, և մերոյ ծրագին և կայծակն սպասեալք, յամենայն նեղեալք և կարօտեալք, և յերեկոբեայ և յստաւօտէ առ հովիւն և առաջնորդն իւրեանց ընթացեալք՝ ճշմարիտ դաւանութեամբ երբորդութեան խոստովանութեամբ, և եթէ այլ ինչ շնչական մտածութիւնս ի նոսա կրեալ, առաջի արկանել ոչ դանդաղին, վասն որոյ զօրութեամբն Աստուծոյ ոչ հիւանդացեալք, այլ քաջութեամբ իրրոյ զաւել է մարմնէ բոլոր Արաբական Բողոքի հանդերձ աստուածակտականիդ, նմանեալք մայրացելոյ առաջնորդի ձերոյ..... Այլ զի զրեալ էր ձեր

Ընէ յորժամ կամեցար ի կենցաղոյս հրաժարել՝ ի բոլոր Թորգոմեանս վիճակի զմեզ գտեալ քո հանգիստ և ապահով, այս արդար և յիւրաքանչիւ և ոչ ախմար կամ անդիտարար: Այլ ընէ առաջ արդէ ոչ պարտաւոր ընել հայեցելի ընդ ինչ ելիլ ոչ այլ ոչ գտցէ: Խոստանում է ամենեւին չմոռանալ նոցա: Նամակից երևում է, որ նրա հօր մահուան առթիւ Սանահնեցիք միտթարական նամակ են գրել: Յանկուժիւն է յայտնում Սանահնին ընծաներ ուղարկել, սակայն վախենում է, թէ տեղ չհասնի և ասպատակների ձեռքն ընկնի, որից ոչ ինքը օգուտ կունենայ և ոչ էլ Սանահնեցիք: Ապա աւելացնում է. «Եթէ ճշմարիտ սէր և կատարեալ առ ձեզ ունիք, սրբոյ խաչին ի մեզ մարդ եկեացէ, և մէք զկնի նորա մինչև ի Մարմաշէն առաքեմք. այլ ի սուրբ և ի խորհրդական աղօթս ձեր մի՛ մոռանայք վասն սիրոյն Քրիստոսի.»

Այսպիսով Գրիգոր Մագիստրոսի նման ականաւոր անձնաւորութիւնը Սանահնի միաբաններին իրեն հայր և խրատող է անուանում, բոլոր արուեստից և մտայնութեանց մէջ իմաստուն, ամբողջ Արամեան սեռի մէջ ակունք, և ամենալաւ տեղում կեանքից հեռացողի և Ասածուն նուիրուողի համար: Յիշուի Գրիգոր Մագիստրոսի այս նշանաւոր թուղթը Սանահնի վանքի հոգակի և հեղինակութեան ամենապաւաւոր յայտարարն է:

Չմոռանանք յիշել, որ նոյն Գրիգոր Մագիստրոսը շատ թղթեր ունի գրած նաև Անանիա Սանահնեցուն զանազան խնդիրների համար. ժամանակի երկու նշանաւոր գիտնականները մտերիմ յարաբերութիւն ունէին և շարունակ նամակաբերները գնում և զայլս էին միմեանց մօտ:

Գ Լ Ո Ւ Թ Գ.

Հաղբատի դպրոց եւ Յովհաննէս սարկաւազ—
վարդապետ.

Մինչ այս մինչ այն Սանահնի մօտ գրտնուած Հաղբատի վանքն էլ սկսեց ծաղկել և իւր պատեղները տալ: Անշուշտ Հաղբատի առաջ յառաջ գնալուն մեծապէս նպաստեց Սա-

նահնը. Սանահնի ազդեցութեամբ այստեղ կազմուեց մի դպրոց, որի ուսուցիչներն ու սաները շարունակեցին և աւելի ևս կատարելութեան հասցրին Սանահնում սկսուածը:

Հաղբատի դպրոցի մասին նախ քան հռչակաւոր Յովհաննէս սարկաւազ վարդապետը տեղեկութիւն չունինք: Թէև նրանից առաջ էլ դոյութիւն ունէր վանքը, բայց որովհետեւ իսկապէս դպրոց եղաւ Յովհաննէս սարկաւազ—վրդ. ի միջոցով ուստի նրան ևս պէտք է համարենք Գլխավանքի հիմնադիրը Ժ.Ա. Կարու Բ. կիսին:

Յովհաննէս սարկաւազ վարդապետը Արցախի Փառխոս գիւղից էր, ծնուած Ժ.Ա. դարու կիսին: Քահանայական ընտանիքից լինելով՝ հայրը հետամուտ էր եղել նորան լաւ կրթութիւն տալու, ուստի և ուղարկել էր ժամանակի գիտութեան կեդրոնները՝ Սանահն և Հաղբատ, կրթութեւն և ուսում ստանալու համար: Այստեղ սարկաւազ վարդապետը աշխատում է Չօր ամենայն և զղիշերն բովանդակ՝ առ իմաստս ցանգութեամբ, նաև սիրովն որ առ հանձնար» (Նրդ սարկի) ինքն իւր մասին վկայում է նոյն երգի մէջ.

«Ի նախնեաց բարեպաշտից և յիմաստուն

Ճնօղաց բուսեալ

Որք անուցին զիս օրինօք հոգւոյն կենաց

Առնել քան ըստ բնութեան տածիւք

Խնամս յառ մանկուես

Որովք յառաջնումն հասակիս զաստիա-

րակեալ, յոյս տայի քաջութեանս:

Իւր անխնայ աշխատասիրութեամբ նա ընդարձակ հմտութիւններ է ձեռք բերում, և պատմական, բնական, տօմարական, աստուածաբանական գիտութիւնների վերաբերեալ մի շարք այնպիսի հեղինակութիւններ է թողել, որ կարող են նորա անուանը պատիւ բերել: Աիրակոս Գանձակեցի Պատմիչը նորա բազմաթիւ հմտութիւնները գովելով ասում է. «Մեծիմաստ գիտութեամբ քան զյոյովս և զհանձնարելոյն յամենայնի՝ մտահարուստն Յովհաննէս սարկաւազն կօչեցեալ ի Հաղբատ...»

յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօքն զարդարեալ. սորա բանքն ամենայն իմաստասիրական ոճով, որպէս զԳրիգորի Աստուածաբանին և ոչ զեղծուկ. (Գանձ, 1858.

63—65): Նորա ուսումնասիրութեան մասին հրաշքներ են պատմում: 3 օր 3 գիշեր նըստած Հաղբասի մատենադարանում՝ մի քարայրում, նա իւր սիրելի գրքերն է կարդում մի անկիւն քաշուած, դուռը նորա վերայ փակում են և 3 օրից յետոյ, երբ նորից քայ են անում, տեսնում են նորան իւր գրքերն առաջը ուսումնասիրելիս: Իսկ երբ զարմացած հարցնում են, թէ այդքան ժամանակ ի՞նչպէս է, որ քաղցած մնացել է, նա պատասխան է տալիս, յոյց տալով իւր գրքերը: Այդ է իմ կերակուր և ըմպելի, զոր կերայ և արբի դառուրս զայսոսիկ: Նոյնպիսի հրաշքներ են պատմում նաև նորա սուրբ կենցաղի մասին: Բաւական է յիշել Կիրակոս Գանձակեցու պատմած Զովհրմայի դէպքը և Վարդանի պատմած ս. Ստեփաննոսին տեսութեան զնալն ու նորա հետ համբուրուելը: Զարմանալի չպիտի թուի ուրեմն, որ այսպիսի իմաստութիւն սիրող և սուրբ մարդու համար ժամանակակիցները և հետազանները այնպէս զովեստով են խօսում՝ անուանում են նորան սուրբ իմաստասէր, մեծ իմաստասէր, աստուածային իմաստասէր, զերունակ վարդապետ, մեծ սովեստէս:

Թէ Յովհաննէս սարկաւազ վարդապետը հետեւել է յատկապէս ճարտասանական և քերթողական արուեստներին, երևում է նորա «սարեկի երգ»-ի հետեւեալ տողերից.

«Որով յաղթեալ մեզ իմաստնոցս և կարծեցեալ բանաստեղծիցս...»

«Աստ զաս նստիլ մերձ առ ինեւ, իբր առուեստիւ ինձ յանգակից»

«Բազմաղեան երգարանաւ եղանակես և կարգաւես»

«Հոմերական տաղիցն չափ քեւ ծանուցեալ լինի բազմաց»

«Յոտանաւոր և ցուցական ըստ քերթողացն տեսակի»

«Վամ թէ ևս առաւելագոյն, որպէս թուի ինձ գիտողիս» (Բազմալիւպ, 1847, 221—225):

Նորա անունով մնացել են մեզ հետեւեալ հիշնակութիւնները.

«) Ներքող Լուսաւորչի (տպուած Սովիւրբի մէջ).

է) « Սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ.

գ) « Մեծին Ներսիսի.

դ) « Տրդատայ.

ե) « Ղևոնդեանց.

Այս վերջին 4 ներքողները այժմ մեր ձեռքը հասած չեն, ուստի և ոչինչ ասել չենք կարող նոցա մասին:

զ) Վասն մասանց պատուոյ և պատկերաց ընդունելութեան.

է) Վասն շարժման երկրի.

ը) Մեկնութիւն տօմարի և յաղագս անկիւնաւոր թուոց.

թ) Բան խրատու առ ուսումնասէրս.

ձ) Ղևոնդեանց «Պայծառացան այսօր» շարականը.

ձա) Ճառ ի սուրբ Հոգին. (իւր աշակերտ Կունդ Սարգսի վկայութեամբ).

ձբ) Երգ սարեկի, որից հատուածներ մեջ բերինք.

ձգ) Տաղ ի յարութիւնն Քրիստոսի.

ձդ) Յաղագս ամսոց Հայոց և տօնից չորեքտասաներորդ լուսնոյ զատկաց.

ձե) Յովհաննու իմաստասիրի, որ մականուանի սարկաւազ ասացեալ, յառաջ քան զըրուածիւն իւրոյ տուամարին.

ձզ) Տօմար ժամանակաց և թուականաց.

ձէ) Բան յաղագս Ե—եկաց.

ձը) Հարցումն վարդապետաց առ Սարկաւազ.

ձր) Յաղագս չորից առաքինութեանց.

է) Բանը ընդդէմ այնոցիկ, որք վասն բաժակին մոլին.

էա) Յեկեղեցական պատմութեան, զոր երկրորդ դեալ է սարկաւազ վարդապետի.

էբ) Հարցմունք Վրաց եպիսկոպոսի ի Հայոց վարդապետէ Սարկաւազին, գեր զորով յազգս ամենայն, թէ զիմրդ ունի երգ սաղմոսին ասացեալ. «Դու խորտակեցիր զգլուխ վիշապանց ի վերայ Զուրց. դու փշրեցեր զգլուխ».

էգ) Յովհաննու քահանայի յաղագս նշանակութեան հաւատոյն Նիկիական.

էդ) Նորին Յովհաննու քահանայի ի խնդրոյ Կաղկայ կրօնաւորի յաղագս քաղկեդոնականացն:

Այս գրուածքը, որ նորա ամենից նշանաւոր վիճարանական գրուածքն է, շատ տեղ

քանը միայն գիտենք, որ Հաղթատայ Մեծ Ստիկասէսը ԵՂԸ (578+551=1129) թուին վախճանուեցաւ ինչպէս վկայում են Կիրակոս և Սամուէլ Անեցի պատմիչները և թաղուեցաւ Յարեւելից կուսէ մեծի եկեղեցւոյն առ դուրս փոքրագոյն եկեղեցւոյն, զոր յետոյ քակեաց եպիսկոպոսն Համապապ և շինեաց հրաշարի շինուած, ուր զգանգախն կախէին, յարմարեալ ի նմին և եկեղեցիս, ասում է Կիրակոս (65):

Նորա տապանի վերայ մինչև օրս էլ աշնեղծ մնում է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Արձանս այս սեմական է Ստիկաստոսի սարկաւապին»:

Յովհաննէս սարկաւազ վարդապետը, Հաղթատի կրօնական — գիտնական դպրոցի հիմնադիրը լինելով հանդերձ, նորա ամենանշանաւոր ուսուցիչն է ու ներկայացուցիչը և անշուշտ բաղմամբիւ պիտանի և բանիմաց մարդիկ է առել իւր ժամանակիցներին, որոնցից սակայն մի քանիսի անունները միայն յայտնի են մեզ այժմ, իսկ ոմանց գրուածքները մինչև այժմ էլ անյայտութեան մէջ են մնում:

Այդպէս օրինակ յայտնի է մեզ մառնանադիրներէ, որ Յովհաննէս սարկաւազ վարդապետի աշակերտներն են եղել ամենից առաջ՝ Սամուէլ Անեցի ժամանակագիր պատմիչը, որ շատ կարեւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում մեզ իւր ուսուցչի մասին:

Բ) Մի անգամ արդէն յիշուած Կուսէգ Սարգիս վարդապետը, որ գրել է Յովհաննու և Ղուկասու աւետարանների մեկնութիւնը, օգտուելով ի միջի այլոց նաև իւր վարժապետի գրուածքներից:

Գ) Երեմիայ Անճրեիկ կոչուած, որից միայն այսքան է յայտնի թէ, մի անգամ Սարկաւազ վարդապետը հրամայել է նորան լուս կենալ և նա երեք տարի շարունակ ոչ որի հետ չէ խօսել:

Յիշուում են նաև երեք այլ աշակերտներ, որոնց գործունէութեան և երկերի մասին, եթէ ունեցել են, ոչ մի տեղեկութիւն չունենք, այդ 3 հոգին են՝ Խաչատուր, Գրիգոր և Յովհաննէս Անեցի:

Կը շարունակուի).

Եր. ս.

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ.

ՈՌԻՍԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Փետրուար ամսում Ռուսաց ս. Սինօզի արեւելած վճիռը, որով աշխարհահռչակ Լէվ Տոլստոյ բանագրութեամբ էր իրրեւ դաւաճան մայրենի եկեղեցւոյ՝ զբաղեցնում է մինչև այժմ թէ՛ արտասահմանեան և թէ՛ ռուսաց մամուլը: ПЕРВ. ВѢСТНИКЪ 27 հունիսի Տոլստոյի ս. Սինօզին ուղղած պատասխանը մէջ բերելով՝ տալիս է մի քանի յօդուածներ բարձրաստիճան ռուս եկեղեցականների գրչից, իրրեւ հերքում են և բացայայտութիւն նորա սասանների, Այդ թեր ու դէմ գրութեանց մէջ աչքի է ընկնում մանաւանդ այն կետը, որ մինչ մեծ հեղինակը պատկառելի լրջութեամբ տասնեակ տարիներով որոճացած, ներքին երկարատե ծանր մաքառման միջոցով զտած մտքեր է յայտնում, իւր համար կենսական նշանակութիւն ունեցող սկզբունքներ դնում, հակառակորդները ըստ ժեծի մասին բառերի հետ են խաղում, առանց հաշիւ տալու իրենց, թէ արդեօք այն, որ իբրեւ եկեղեցւոյ ճշմարիտ դաւանութիւն բարձրահընչին արտայայտութիւններով պաշտպանում են իրենց հոգւոյ մէջ ևս ճշմարտութիւն է, կշռադատել և զգացել են խորապէս նորա բուն արժէքը, Հարկաւ Տոլստոյի կարծիքները քրիստոնէութեան մասին ոչ մի դաւանութեան հետ չեն հաշտուում և մասնաւորապէս օրթոդոքս եկեղեցին տանել չէ կարող նորա կողմից իւր դէմ եղած յարձակումները, բայց նա իրաւամբ նկատում է, որ այդպիսի և դորանից շատ աւելի խիստ հայեացք ունեցել են ռուս գրողների և կրթութեան գասի մեծագոյն մասը, արդեօքութիւնն այն է, որ ոչ ոք նորա չափ լրջօրէն չի զբաղուել կրօնական — բարոյական խնդիրներով և նորա պէս խորը թափանցել հոգեոր կեանքին վերաբերեալ հիմնական ճշմարտութիւնների մէջ, Յամենայն դէպս ոչ ոք կասկածել չի կարող, որ նա ամբողջ կեանքում ճշմարտութիւն է որոնել և կատարեալ անկեղծութեամբ է ասում իւր պատասխանի մէջ, թէ ճշմարտութիւնը իւր համար քրիստոնէութիւնն է, ինչպէս ինքն է հասկանում, և եթէ մէկը համոզւի, որ սխալուում է, և աւելի պարզ՝ նորա մտքին ու սրտին աւելի բաւականութիւն տուող հաւատոյ ճշմարտութիւն դնէր նորա առաջ, այն կընդունէր, որովհետեւ Աստուծուն, բացի ճշմարտութիւնից, ոչինչ պէտք չէ, Ուստի խիստ ցաւալի և անախորժ է մի քանի հակառակորդների վարմունքը, որոնք աշխատում են կասկածաւոր դարձնել նաև նորա արդարամտ.